

**Духовні академії в кінці XIX – на початку XX століття
(за звітами Обер-прокурора Святійшого Синоду)**

У статті на основі опублікованих «Всеподдайнейших отчетов Обер - прокурора Святейшого Синода по ведомству православного исповедания...», які доповідались російському царю, виокремлено деякі матеріали про духовні академії. Їх у зазначений час в Російській імперії функціонувало чотири: С.-Петербурзька, Московська, Київська і Казанська. З усього комплексу текстової частини звітів та статистичних відомостей, поданих у додатках, виокремлено ті, що характеризують ці навчальні заклади за чисельністю студентів, за кількістю студентів-іноземців (збільшення якої було показником їх міжнародного авторитету), за постановкою навчально-виховного процесу. Увиразнено також нововведення нового академічного статуту, які торкалися різних аспектів академічного життя: відкриття нових кафедр і впровадження нових навчальних дисциплін; адміністрації і викладацького складу; порядку вступу до академій, переходу з одного навчального закладу до іншого і т.д.

Підкреслюється, що духовні академії як вищі духовні навчальні заклади перебували під опікою як вищого церковного керівництва, так і імператорської сім'ї. Підтвердженням цьому було присвоєння з нагоди 300- річчя царської династії Романових 21 лютого 1913 року усім чотирьом академіям титулу «Імператорських».

Аналіз статистичних даних, що містяться у звітах Обер-прокурора Св. Синоду, дав можливість проілюструвати динаміку чисельності академій в кінці XIX – на початку XX ст. в цілому та в розрізі по кожному навчальному закладу, показати збільшення кількості студентів-іноземців в академіях і виявити, що перевагу іноземці надавали Київській та С.-Петербурзькій. Показано, що навчально-виховний процес був уніфікований і перебував під контролем адміністрації. А нововведення до академічного статуту були зумовлені необхідністю оптимізації внутрішнього устрою та керівництва академіями.

Ключові слова: Святійший Синод, Обер-прокурор Св. Синоду, Духовна академія, Казанська духовна академія, Київська духовна академія, Московська духовна академія, С.-Петербургська духовна академія.

Духовные академии в конце XIX – начале XX века (по отчетам Обер-прокурора Святейшего Синода)

В статье на основе опубликованных «Всепопдайнейших отчетов Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания ...», которые докладывались русскому царю, выделены некоторые материалы о духовных академиях. Их в указанное время в Российской империи функционировало четыре: С.-Петербургская, Московская, Киевская и Казанская. Из всего комплекса текстовой части отчетов и статистических сведений, представленных в приложениях, выделены те, которые характеризуют эти учебные заведения по численности студентов, по количеству студентов-иностранцев (увеличение которой было показателем их международного авторитета), по организации учебно-воспитательного процесса. Подчеркнуты также нововведения нового академического устава, которые касались различных аспектов академической жизни: открытия новых кафедр и введение новых учебных дисциплин; администрации и преподавательского состава; порядка вступления в академии, перехода из одного учебного заведения в другое и т.д.

Подчеркивается, что духовные академии как высшие духовные учебные заведения находились под опекой как высшего церковного руководства, так и императорской семьи. Подтверждением этому было присвоение по случаю 300-летия царской династии Романовых 21 февраля 1913 всем четырем академиям титула «Императорских».

Анализ статистических данных, содержащихся в отчетах Обер-прокурора Св.Синода, дал возможность проиллюстрировать динамику численности академий в конце XIX – начале XX в. в целом и в разрезе по каждому учебному заведению, показать увеличение количества студентов-иностранцев в академиях и обнаружить, что предпочтение иностранцы

оказывали Киевской и С.-Петербургской. Показано, что учебно-воспитательный процесс был унифицирован и находился под контролем администрации. А изменения и дополнения академического устава были обусловлены необходимостью оптимизации внутреннего устройства и руководства академиями.

Ключевые слова: Святейший Синод, Обер-прокурор Св. Синода, Духовная академия, Казанская духовная академия, Киевская духовная академия, Московская духовная академия, С.-Петербургская духовная академия.

Theological academies in the late XIX – early XX century (According to Procurator's reports of the Holy Synod)

On the basis of published «Humbly Procurator's reports of the Holy Synod of the Orthodox faith ...», which were reported to the Russian Tsar, some materials are singled out about spiritual academies. They were only four at a specified time in the Russian Empire: St. Petersburg, Moscow, Kiev and Kazan. From all complex of textual part of reports and statistical information submitted in adds, there were singled out those that characterize these institutions by quantity of students, by the number of foreign students (an increase was an indication of their international prestige), and by the formulation of the educational process. Also there were mentioned innovations of the new academic statute, which touched various aspects of academic life: the opening of new faculties and the introduction of new disciplines; administration and teaching staff; order of enrolling to the academies, the transition from one institution to another, etc.

It is emphasized that theological academies as the highest spiritual educational establishments were under the tutelage of the senior church management and the imperial family. Proof of this was awarding all four academies the title «Imperial», on the occasion of 300th anniversary of the Romanov imperial dynasty on February 21, 1913.

Analysis of statistical data contained in the Procurator's reports of the Holy Synod, provided an opportunity to illustrate the dynamics of academies in the late

XIX – early XX century, in general and in the context of each educational institution, show an increasing number of foreign students in the academies and discover that foreigners preferred Kiev and St. Petersburg academies. It is shown that the educational process has been unified and remained under the control of the administration. And innovations of the academic statute were caused by the need to optimize the internal structure and management of the academies.

Tags: Holy Synod, Procurator of the Holy Synod, Theological Academy, Kazan theological academy, Kyiv theological academy, the Moscow theological academy, St. Petersburg theological academy.

В умовах реформування системи освіти, пошуку оптимальних форм розвитку вищої школи актуальним є вивчення історичного досвіду організації вищої освіти, в т.ч. і духовної. У XIX – на початку XX ст. вищу духовну освіту давали духовні академії, яких в Російській імперії функціонувало чотири: Казанська, Київська, Московська і С.- Петербурзька. Про кожну з них підготовлено чимало досліджень, але весь потенціал джерел використано не в повній мірі. Мається на увазі: по-перше, порівняльний наліз функціонування усіх чотирьох академій, а по-друге, використання такого джерела як «Всеподайнейшие отчеты Обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания...». Оперуючи статистичними даними цього джерела, можна співставити чимало параметрів, що характеризували кожну академію, і таким чином доповнити їх історію та побачити динаміку змін у системі вищої духовної освіти.

Метою даної наукової розвідки є порівняльний аналіз основних показників функціонування чотирьох духовних академій в кінці XIX – на початку XX ст., що дає можливість підкреслити загальні тенденції розвитку вищої духовної освіти та виділити особливості цих навчальних закладів. На основі синодальних звітів, які щорічно як офіційні документи по по духовному відомстві представлялися імператорові, зроблено спробу виявити статистику кількісного складу студентів академій, проаналізувати національний склад

студентів, охарактеризувати виховання та дисципліну в академіях, а також показати зміни, що внесені в діяльність академії новим статутом.

Щодо загальної кількості студентів чотирьох духовних академії імперії, то з 993 осіб у 1886 році вона зменшилась до 611 у 1887-1888 н. р. У С.-Петербурзькій академії навчалось 206 осіб, у Московській – 173, у Київській – 123 і в Казанській – 109 осіб. У серпні 1888 року на перший курс академії було прийнято 191 особу, зокрема: в С.-Петербурзьку – 58 осіб, в Київську – 39, в Московську – 57 і в Казанську – 37 осіб. Тому станом на 1888 рік загальна кількість студентів академії складала 802 особи.

У наступному навчальному році продовжилась тенденція зменшення кількості студентів академії. Так у 1888-1889 н. р. усіх студентів чотирьох академії налічувалось 600 осіб, а саме: в С.-Петербурзькій – 201, в Московській – 160, у Київській – 123 і в Казанській – 166 осіб. На перший курс було зараховано 190 осіб (в С.-Петербурзьку і Московську по 55, в Київську – 50 і в Казанську – 30 осіб), а відтак загальну кількість у 1889 році склали 789 осіб, що було на 3 особи менше, ніж у попередньому році [1, с. 288-289].

Серед вступників до академії переважну більшість склали випускники духовних семінарій, але були і ієромонахи, і священники, і диякони. Не поодинокими були випадки, коли освіту духовної академії прагнули здобути випускники світських навчальних закладів. Так, у 1888-1889 н. р. до академії вступили: 1 випускник «училища правоведения», колезький радник, що 17 років служив у відомстві Міністерства юстиції; 4-и випускники гімназій; 1 випускник Вроцлавської римо-католицької семінарії, який перейшов у православ'я та 1 випускник реального училища.

До початку 1897-1898 н. р. у чотирьох академіях навчалось 697 студентів та 8 вільних слухачів. У С.-Петербурзькій академії кількість студентів продовжувала зменшуватись і становила 174 осіб та 5 вільних слухачів. Зменшення помітне і в Московській Академії: студентів там стало 155 осіб. Натомість у двох інших – Київській та Казанській академіях – чисельність студентів зростала. Так, у Київській академії навчалось 163 студенти та 3 вільні слухачі, а в Казанській – 205 студентів. До того ж, в останній, на дворічних

місіонерських курсах навчалось 18 слухачів. У серпні 1897 року першокурсниками чотирьох академій стали 239 осіб та 2 вільні слухачі [2, с. 145].

У перший навчальний рік ХХ ст. (1900 –1901) в духовних академіях навчалось 676 студентів та 30 вільних слухачів, а саме: в С.-Петербурзькій – 171 студент і 20 вільних слухачів, в Московській – 161 студент, в Казанській 208 студентів та 6 вільних слухачів і в Київській – 136 студентів. Ця кількість збільшилась на 226 першокурсників та 10 вільних слухачів. Таким чином, студентів духовних академій у 1901 році налічувалося 902 і 40 вільних слухачів [3, с. 234].

Узагальнення вищенаведених статистичних даних унаучимо так:

Академії	1887-1888 н.р.		1888-1889 н. р.		1897-1898 н. р.		1900-1901 н. р.	
	Навчалося (осіб)	Вступило (осіб)	Навчалося (осіб)	Вступило (осіб)	Навчалося (осіб)	Вступило (осіб)	Навчалося (осіб)	Вступило (осіб)
Санкт-Петербурзька	206	58	201	55	174		171	
Московська	173	57	160	55	155		161	
Київська	123	39	123	50	163		136	
Казанська	109	37	116	30	205		208	
Разом	611	191	600	190	697	239	676	226

Як видно, в кінці ХІХ ст. збільшувалась загальна кількість студентів духовних академій, як і кількість вступників до них. На початку ХХ ст. загальна чисельність студентів академій зменшується, як і кількість тих, хто поповнив їх ряди. Щодо кожної академії зокрема, то чітка тенденція зменшення кількості студентів була характерною для С.-Петербурзької та Московської духовних академій. А основний склад Київської та Казанської академій збільшувався.

Матеріали синодальних звітів дають можливість скласти уявлення про національний склад студентів духовних академій. Так, у 1889 році у чотири академії вступило 219 осіб. В С.-Петербурзьку – 79 осіб, серед яких було 5 іноземців, що складало 6,3 % від загальної кількості першокурсників. Це, зокрема, були: 1 болгарський священник (випускник Одеської семінарії); 2

буковинці (випускники Чернівецького та Віденського університетів, котрих прийняли за спеціальним розпорядженням Св. Синоду); 1 серб, 1 естонець. В Московську академію вступило 55 осіб, серед яких було 2 іноземці (серби). Київську академію поповнили 45 осіб, серед яких було 13 іноземців (28%), а саме: 3 болгарини, 6 сербів та 4 румуни. В Казанську академію прийнято 38 осіб [4, с. 135-136].

У 1887–1889 навчальних роках кількість іноземних громадян, що вступили на навчання до духовних академій, збільшується. Серед студентів було 16 сербів, 10 болгар, 6 румунів, 3 японці, 1 галичанин, 1 чорногорець, 2 греки, 1 чех, 1 сирієць, 1 араб, усього 42 особи [5, с. 289]. Серед 190 осіб, прийнятих на навчання до академій, відсоток іноземців становив 22,9.

Упродовж десяти наступних років кількість студентів–іноземців в академіях збільшилась. Вони, як правило, вступали до Київської та С.-Петербурзької академій. Так, у 1897–1898 н. р. в останній навчалось 30 іноземців: 10 болгар, 8 греків, 5 сербів, 3-є македонців і 1 японець. У Київській духовній академії у той самий час навчалось 42 іноземці, серед яких були: 14 сербів, 11 болгар, 1 чорногорець, 6 румунів, 9 греків і 1 сирієць. Ці іноземні студенти, у переважній більшості, отримували спеціальні стипендії Св. Синоду. У С.-Петербурзькій академії з 30 осіб такі стипендії отримувало 24 особи, а у Київській з 42 студентів синодальними стипендіатами були 35 осіб [6, с. 146].

До початку ХХ ст. кількість студентів–іноземців, що навчалися переважно в С.-Петербурзькій та Київській духовних семінаріях, продовжувала збільшуватись. Так, у 1900–1901 н. р. до С.-Петербурзької академії вступили: 2 болгарини, 2 серби, 1 сирієць, 1 македонець, 3 греки і 1 галичанин, а на усіх курсах навчалось 25 іноземців. У Київській академії на початок того ж навчального року здобували освіту 23 іноземці, а саме: 9 болгар, 4 серби, 5 румунів, 2 греки і 1 сирієць. В Московській академії у той самий час навчалось 15 іноземців, а в Казанській – 16. В усіх чотирьох академіях вищу духовну освіту здобували 79 іноземців [7, с. 235].

Таким чином, наведені дані дають підстави стверджувати, що в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. духовні академії стали багатонаціональними

навчальними закладами так як кожного року поповнювалися іноземцями від 20 до 60 осіб. Це, певною мірою, свідчило про високий рівень освіти, який вони давали випускникам та про їх міжнародний авторитет.

Виховний процес в духовних академіях перебував під пильним контролем Св. Синоду. У відповідності з синодальним розпорядженням від 25 листопада – 10 грудня 1886 року будь-які відлучки вихованців духовно-навчальних закладів з казенних гуртожитків в навчальні дні, чи у вихідні (окрім канікул), були заборонені без особливого дозволу начальства. Категорично заборонялося відлучатися з гуртожитку на ніч. В разі потреби відлучитися, студент мав завчасно записатися у спеціальну «увольнительную книгу» і отримати від інспектора «увольнительный билет», який після повернення віддавався інспектору. Порушникам цих правил зменшували термін законної відпустки. Тих, хто самовільно залишали академічні гуртожитки, особливо на ніч, виключали з академії. Неослабно пильним був нагляд і за поведінкою студентів. Якщо студент допускав грубість та брутальність у спілкуванні з викладачами чи адміністрацією, був замічений у п'янстві чи дебоширив, то його виключали з навчального закладу без права поновлення.

Однією з форм контролю за формуванням світогляду студентів академії було формування бібліотечного фонду. У відповідності з § 129 Статуту Духовної Академії нагляд за складом та поповненням студентської бібліотеки здійснював виключно ректор академії. Без його дозволу ні одна книга, журнал, чи газета не могли потрапити до бібліотеки. А вже влаштування і порядок користування бібліотечним фондом перебували у віданні інспектора академії. Будь-які побажання студентів щодо формування бібліотеки до уваги не бралися, а їхні зібрання з цього приводу заборонялися [8, с. 292].

Про посилення контролю адміністрації за поведінкою студентів академії свідчили і такі зміни. Згідно з § 94 Статуту Духовної Академії розгляд справ про поведінку студентів перебував у компетенції правління академії. Правління складало правила про обов'язки студентів, про покарання за їх порушення та т. ін. І разом з тим, за § 81 того ж статуту «увольнение по прошениям и исключение из академии студентов относится к делам

академічного совета» [9, с. 292]. Тому, беручи до уваги, що до складу рад духовних академій, окрім ректора та інспектора, входили усі ординарні і екстраординарні професори, які не мали безпосереднього відношення до поведінки студентів, а між тим більшістю своєю можуть послаблювати силу влади і обмежувати свободу дій адміністрації, Св. Синод визнав доцільним вилучення справ про звільнення студентів з компетенції академічних рад і передачу їх у відання Правління академії. Ця пропозиція Св. Синоду 31 серпня 1888 року була схвалена монаршою резолюцією [10, с. 293].

Утворена в 1911 році при Св. Синоді під головуванням Фінляндського архієпископа Сергія комісія для укладання нового статуту духовно-навчальних закладів внесла низку суттєвих змін в статут академій 1910 року. Враховуючи те, що статут 1910 р. ще не повністю впроваджений в академіях, а відтак реформування академічного життя ще триває, було запропоновано запровадити додаткові зміни. Так, за проектом комісії в академіях відкривалися три нові кафедри: церковної археології у зв'язку з історією християнського мистецтва; історії та викриття російського сектантства; історії російської літератури окремо від російської та церковнослов'янської мови. Кафедри загальної громадянської історії, латинської мови, Біблійської історії закривалися. А не обов'язкові для усіх студентів науки поділялися на 4 групи: 1) Російська громадянська історія, Історія греко-східної церкви з часів відділення західної від вселенської до теперішнього часу і Історія слов'янських та Історія румунських церков; 2) Єврейська мова з біблейською археологією; 3) Церковно-слов'янська та російська мова з палеографією і історія російської літератури; 4) Історія та викриття західних віросповідань у зв'язку з історією західної церкви від 1054 р.

Визнаючи ці зміни доцільними, Св.Синод поцікавився думкою імператора і підготував текст доповіді про плановані нововведення. У відповідь на тексті доповіді 29 липня 1911 року монарша резолюція звучала лаконічно «Согласен» [11, с. 273].

Зміни статуту духовних академій торкалися різних аспектів академічного життя. В частині адміністративній, а саме в главі про ректорів,

наголошено, що ректорами в усіх чотирьох академіях можуть бути особи в сані єпископа і які мають учений богословський ступінь не нижче магістра. Щодо інспекторів, то статут 1910 р. дозволяв призначати на ці посади професорів чи сторонніх осіб «предпочтительно в священном сане». Новим статутом прописувалось, що інспектори мають бути в сані протоієрея або архімандрита. А в Московській та Київській Академіях, які знаходились при монастирях, інспектором міг бути тільки архімандрит. Новою вимогою статуту було і те, що один з двох помічників інспектора академії обов'язково мав бути священником. Щодо складу ради, яка утворюється під головуванням ректора з ординарних та екстраординарних професорів, то за новими вимогами не менше половини з них мають бути в священницькому сані.

Зазнав змін і спосіб заміщення викладацьких посад в академіях. Якщо раніше претенденти обирались шляхом оголошення конкурсу, то за новим статутом, призначення на вакантні місця відбувається за рекомендацією, а також оцінкою пробних лекцій, прочитаних претендентами з дозволу єпархіального архієрея.

Стосовно учнів, то зміни торкнулися самого порядку вступу до академій. Попередній статут 1910р. передбачав прийом без екзаменів випускників семінарій, які за розпорядженням Св. Синоду мали навчатися за рахунок синодальних коштів. За новим статутом з 1911 року зарахування до академій здійснювалось виключно за результатами вступних випробувань. Окрім Київської та Казанської академій, дозвіл на вступ до академії одруженим священникам поширювався ще й на Московську академію. А відносно переходу студентів з однієї академії до іншої, новий статут чітко визначив, щоб він відбувався до початку навчального року. Внесено зміни і у порядок розподілу кваліфікаційних робіт: один викладач може керувати не більше 5-ма курсовими (кандидатськими) роботами студентів IV курсу.

Ці зміни академічного статуту були скріплені монаршою волею 26 серпня 1911 року [12, с. 274-275].

Як центри вищої духовної освіти, академії отримували казенні кошти, перебували у полі зору і уваги як вищого церковного керівництва, так і

вінценосних осіб Російської імперії. Підтвердженням останнього є те, що з нагоди 300 – річчя царської династії Романових 21 лютого 1913 року «даровано им, во внимание и заслугам их в России, как высшим разсадникам духовного просвещения, наименования «Императорских»»[13, с. 202].

Таким чином, звіти Обер-прокурора Св. Синоду кінця XIX – початку XX ст. дали можливість здійснити загальну характеристику чотирьох духовних академій, що діяли в той час на території Російської імперії. Співставлення та порівняння статистичних показників цих звітів уможлиблює виявлення динаміки чисельності студентів академій, підрахунки кількості іноземних студентів проливають світло на національний склад студентства, текстові частини звітів дають уявлення про виховний процес в академіях та про зміни в організації внутрішнього устрою цих навчальних закладів.

Як історичне джерело, синодальні звіти по духовному відомстві мають значний інформаційний потенціал. Стосовно духовних академій, вони містять матеріал для характеристики керівного складу та викладацького корпусу, для з'ясування матеріального забезпечення цих навчальних закладів, для виявлення особливостей та змін навчального процесу тощо. Але ці аспекти можуть стати окремими напрямками досліджень.

Література та джерела

1. Всеподданейший отчет за 1888 и 1889 годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1891.– 474, 213 с.
2. Всеподданейший отчет за 1896 и 1897 годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1899.– 279, 83 с.
3. Всеподданейший отчет за 1901 год / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1905.– 337, 73 с.
4. Всеподданейший отчет за 1886 и 1887 годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1890.– 468, 202 с.

5. Всеподданейший отчет за 1888 и 1889 годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1891.– 474, 213 с.
6. Всеподданейший отчет за 1897 и 1898 годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1900.– 468, 180 с.
7. Всеподданейший отчет за 1901год / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1905.– 337, 73 с.
8. Всеподданейший отчет за 1888 – 1889 годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1891.– 474, 213 с.
9. Там само.
10. Там само.
11. Всеподданейший отчет за 1911– 1912годы / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – СПб.: Синодальная типография, 1913.– 336, 230 с.
12. Там само. – С. 274–275.
13. Всеподданейший отчет за 1914год / Обер–прокурор Святейшего Синода К. Победоносцев по ведомству православного исповедания. – Петроград: Синодальная типография, 1916.– 328, 144 с.
1. Vsepoddaneishyi otchet za 1888 y 1889 hody / Ober–prokuror Sviateisheho Synoda K. Pobedonostsev po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya. – SPb.: Synodalnaia typhrafyia, 1891.– 474, 213 s.
2. Vsepoddaneishyi otchet za 1896 y 1897 hody / Ober–prokuror Sviateisheho Synoda K. Pobedonostsev po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya. – SPb.: Synodalnaia typhrafyia, 1899.– 279, 83 s.
3. Vsepoddaneishyi otchet za 1901 hod / Ober–prokuror Sviateisheho Synoda K. Pobedonostsev po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya. – SPb.: Synodalnaia typhrafyia, 1905.– 337, 73 s.
4. Vsepoddaneishyi otchet za 1886 y 1887 hody / Ober–prokuror Sviateisheho Synoda K. Pobedonostsev po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya. – SPb.: Synodalnaia typhrafyia, 1890.– 468, 202 s.

5. Vsepoddaneishyi otchet za 1888 y 1889 roky / Ober-prokurator Sviatishheho Synoda K. Pobedonostsev po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya. – SPb.: Synodalnaia tipohrafiya, 1891.– 474, 213 s.
6. Vsepoddaneishyi otchet za 1897 y 1898 roky / Ober-prokurator Sviatishheho Synoda K. Pobedonostsev po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya. – SPb.: Synodalnaia tipohrafiya, 1900.– 468, 180 s.
7. Vsepoddaneishyi otchet za 1901hod / Ober-prokurator Sviatishheho Synoda K. Pobedonostsev po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya. – SPb.: Synodalnaia tipohrafiya, 1905.– 337, 73 s.
8. Vsepoddaneishyi otchet za 1888 – 1889 roky / Ober-prokurator Sviatishheho Synoda K. Pobedonostsev po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya. – SPb.: Synodalnaia tipohrafiya, 1891.– 474, 213 s.
9. Tam samo.
10. Tam samo.
11. Vsepoddaneishyi otchet za 1911– 1912roky / Ober-prokurator Sviatishheho Synoda K. Pobedonostsev po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya. – SPb.: Synodalnaia tipohrafiya, 1913.– 336, 230 s.
12. Tam samo. – S. 274–275.
13. Vsepoddaneishyi otchet za 1914hod / Ober-prokurator Sviatishheho Synoda K. Pobedonostsev po vedomstvu pravoslavnoho yspovedaniya. – Petrohrad: Synodalnaia tipohrafiya, 1916.– 328, 144 s.